

De Joodse Gemeente onder voogdij van het stadsbestuur

Zoals we zagen, leidde de verpachting van de bank van lening in 1731 aan Mozes Goldsmid tot het ontstaan van de Joodse Gemeente Groningen. In het kielzog van zijn familie vestigden zich allengs meer joden in de stad. In 1744 verleende het stadsbestuur zijn goedkeuring aan een reglement of willekeur, waarin de rechten en plichten van de joodse gemeenschap waren vastgelegd. Tien jaar later kondigde het stadsbestuur een regeling af op de vestiging van joden, waarin was bepaald op welke voorwaarden joden zich in de stad konden vestigen. De afkondiging van dit plakkaat gebeurde op verzoek van de gildebesturen. Ook de ongecontroleerde instroom van steeds meer joden, op wier doen en laten de autoriteiten onvoldoende greep hadden, speelde een rol bij de uitvaardiging van dit plakkaat. Verder zagen we dat het stadsbestuur een voorzichtige politiek voerde wat betreft de mogelijkheden die de joden geboden werd om zich economisch te ontplooiën. Joden konden weliswaar zonder uitzondering lid worden van het koopliedengilde, maar ten aanzien van het lidmaatschap van andere gilden voerden burgemeesters en raad een *ad hoc* beleid. De totale indruk evenwel van de politiek die het stadsbestuur voerde jegens de joodse gemeenschap in de stad Groningen, is die van een toenemende acceptatie. Dit kwam niet alleen tot uitdrukking in een steeds grotere bemoeienis met de interne aangelegenheden van de Joodse Gemeente, maar ook in het onderscheid dat burgemeesters en raad maakten tussen ‘eigen’ en ‘vreemde’ joden. De acceptatie van de ‘eigen’ joden ging gepaard met het weren van ‘vreemde’ joden.

In dit hoofdstuk verschuift het perspectief naar de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw. Zowel in internationaal als nationaal opzicht was dit een periode, waarin de overgang naar de ‘moderne tijd’ plaats vond. De oude structuren van vooral de Westeuropese staten ondergingen een diepgaande verandering, wat eveneens zichtbaar werd in de positie van de joodse gemeenschappen. Belangwekkende politieke en sociale gebeurtenissen zijn de in de Duitse landen gevoerde debatten over de emancipatie van de joden, de patriottische woelingen in de Republiek in de tachtiger jaren van de achttiende eeuw en de Franse revolutie van 1789.¹ Uiteindelijk zouden deze maatschappelijke ontwikkelingen in ons land resulteren in de *politieke emancipatie* van de joden in 1796 en de aansluitende pogingen om de joden te integreren in de Nederlandse samenleving. De veranderingen in het politieke en sociale landschap van de late achttiende eeuw hadden ook hun invloed op de positie van de joden in de stad Groningen. De wijzigingen die zij teweeg brachten, waren weliswaar klein maar onmiskenbaar. Deze kleine veranderingen zijn als het ware te beschouwen als voorboden van de naderende gelijkstelling.² Dit neemt niet weg dat in de praktijk het dagelijks leven van de joodse gemeenschap in de stad Groningen aanvankelijk meer bepaald werd door de economische situatie, niet alleen ten aanzien van het individu, maar ook van de bestuursinrichting van de joodse gemeenschap, zoals we hieronder zullen zien. Maar ook de doorgevoerde hervormingen bevatten elementen die getuigen van de groeiende wil bij de stedelijke autoriteiten tot integratie van de joden.

Daarnaast wordt aandacht geschonken aan een aantal aspecten, die in de vorige hoofdstukken nog nauwelijks aan bod zijn gekomen. Het betreft onder meer de sociale geledingen waaruit de joodse gemeenschap was samengesteld in termen van welvaart om zodoende vast te stellen of de

bestuurders van de Joodse Gemeente inderdaad uit de hoogste welstandsklasse werden gerecruteerd. Ook de vestiging van joden in de stad in de twintig jaar voorafgaande aan de burgerlijke gelijkstelling van 1796 is voorwerp van onderzoek. Het doel is om vast te stellen of, en zo ja in hoeverre, verwantschapsbetrekkingen van belang zijn geweest voor vestiging in Groningen. Voor het thema van dit hoofdstuk is kennisneming van de groei van het aantal joden van belang, omdat door de aanwezigheid van een toenemend en blijvend joods bevolkingsdeel binnen de stadsmuren de noodzaak voor het stadsbestuur tot het nemen van regulerende maatregelen groter werd. In de laatste paragraaf tenslotte wordt onderzocht in hoeverre het politieke en intellectuele klimaat van de Verlichting of *Aufklärung* van invloed is geweest op de burgerlijke positie van de joden in Groningen.³ Met andere woorden: is er sprake van gebeurtenissen die duiden op een toenemende bereidheid bij de autoriteiten om de joodse gemeenschap meer dan voorheen te integreren in de stedelijke gemeenschap?

Hervorming van de bestuursinrichting in 1775

We hebben eerder gezien dat de financiële crisis van 1763 sommige joodse families in de stad Groningen hard trof. Met name Jozef Meijer Goldsmid, Israel Abrahams Lazarus en de familie van David Arends kwamen in grote financiële problemen. De familie van laatst genoemde verliet Groningen en de Groninger tak van de familie Goldsmid kwam nooit meer in goede doen. We weten onvoldoende over de mate waarin andere joodse families als gevolg van die crisis in moeilijkheden waren gekomen. De bewoordingen in een rekest van de weduwe van Jozef Meijer Goldsmid uit 1771, dat haar man destijds ‘nevens vele anderen in ongelukkige omstandigheden’ was geraakt, is een aanwijzing dat het economisch verval zich niet tot genoemde families heeft beperkt.⁴

Door de verarming van de vroeger zo vooraanstaande families moet het steeds moeilijker zijn geweest mensen bereid te vinden een bestuursfunctie in de Joodse Gemeente te vervullen.⁵ Een bijkomende complicatie was bovendien, dat de bestuursleden van het eerste uur op leeftijd kwamen. Sommige personen voelden zich te oud en daardoor niet in staat dit ambt naar behoren uit te oefenen,⁶ terwijl andere capabel geachte personen overleden.⁷ Het ambt van parnas schonk weliswaar macht en aanzien, maar er waren ook nadelen aan verbonden. Het bekleden van een dergelijke functie kostte veel tijd. In een periode van economische malaise besteedde men zijn tijd en energie waarschijnlijk liever aan het herstel van zijn zakelijke positie dan aan het leiden van de Joodse Gemeente.⁸ Daarnaast vergde zo’n post zware persoonlijke financiële offers. Er waren hoge representatiekosten aan verbonden en ook voor de schulden van de Joodse Gemeente waren de bestuurders aansprakelijk. De kredieten voor de bouw van de synagoge in 1754–1756 zijn hiervan een voorbeeld.⁹ Persoonlijke tegenstellingen en de onvoldoende afbakening van bevoegdheden speelden uiteraard ook een rol. In Groningen kristalliseerde dit laatste zich uit in de persoon van rabbijn Izaak Jozefs Cohen. Hij was van oudsher binnen het college van bestuur van de Joodse Gemeente de machtigste man. De indruk die zijn optreden heeft nagelaten, is dat hij weinig collegiaal was en een sterke neiging had tot alleenheerschappij. Een bijkomende reden om het ambt van parnas aan zich voorbij te laten gaan was, dat bestuurders vaak bloot stonden aan beledigingen en spot van de gemeenteleden.¹⁰ Gelet op het bovenstaande is het niet verwonderlijk, dat het in de joodse gemeenschap in Groningen langzamerhand moeilijk werd om mensen bereid te vinden een bestuursfunctie uit te oefenen.

De eerste weigering om een post als parnas te aanvaarden dateert uit 1769. Izaak Abrahams

Model was hiertoe verkozen, maar hij verzocht het stadsbestuur hem niet als zodanig te installeren. De reden die Model voor zijn weigering gaf was, dat hij onmogelijk zijn zakelijke beslommeringen kon combineren met het ambt van bestuurder.¹¹ Burgemeesters en raad waren niet ontvankelijk voor dit argument en gelastten hem de functie te aanvaarden. Klaarblijkelijk stelden zij in deze het belang van het geheel boven het belang van het individu. De motieven van het stadsbestuur waren evenwel verre van altruïstisch. We moeten niet vergeten, dat in de ogen van de Groninger magistraat de *parnassim* ook een functie hadden in de handhaving van rust en orde binnen de joodse gemeenschap. Zij fungeerden als een verlengstuk van burgemeesters en raad wat betreft het toezicht op de naleving van allerlei stedelijke regels door de joden. Min of meer zoals de besturen van de gilden dat deden voor de bij die organisatie aangesloten leden of besturen van andere denominaties voor hun leden.

Izaak Abrahams Model had naar het schijnt, in tegenstelling tot andere joodse inwoners van Groningen, de financiële crisis van 1763 goed doorstaan.¹² Hij vestigde zich in 1762 als koopman in Groningen.¹³ De herkomst van Model is onduidelijk, maar naar alle waarschijnlijkheid was hij oorspronkelijk afkomstig uit het Maingebied in Duitsland.¹⁴ In zijn eerste testament uitte hij de wens in Leeuwarden begraven te worden, wat wijst op banden met die stad.¹⁵ Over de zakelijke activiteiten van Izaak Abrahams Model is weinig bekend. Hij schijnt voornamelijk in de duurere textielsoorten te hebben gehandeld, zoals damast, kant en zijde. Zijn handelsbetrekkingen beperkten zich niet tot Groningen, maar reikten van Emden over Brussel tot Lyon.¹⁶ Dat zijn zaken floreerden bewijzen de rekeningen van de Joodse Gemeente. Hij behoorde vanaf 1776 (de eerste rekening) tot zijn dood in 1793 tot één van de hoogst aangeslagene in de ‘kerk’-belasting.¹⁷ De indruk over zijn goede welstand wordt nog eens bevestigd door de koop van een huis voor een bedrag van 6000 gulden.¹⁸ Deze som was een van de hoogste die een lid van de joodse gemeenschap tijdens het *ancien régime* voor een huis betaalde.¹⁹

De financiële wanorde in de Joodse Gemeente en de onderlinge tegenstellingen tussen de ‘oude’ bestuurders bereikten intussen een dieptepunt. Vooral de verstoorde verhoudingen tussen rabbijn Cohen en de ‘oude’ bestuurders waren hier debet aan.²⁰ Ten gevolge van deze onenigheid was in 1771 nog steeds geen rekening en verantwoording afgelegd over het financiële beleid van de voorafgaande jaren.²¹ De voortdurende weigeringen om een benoeming als *parnas* te aanvaarden²² en het verzoek van de penningmeester, Israel Abraham Lazarus, aan het stadsbestuur om hem van zijn functie als penningmeester te ontheffen,²³ leidden uiteindelijk tot een drastische ingreep van burgemeesters en raad. Zij besloten in 1775 een onderzoek te laten instellen naar de toestand waarin de joodse gemeente zich bevond. Een commissie bestaande uit de raadsheren Tjassens, Trip, Van Gessler en Sijsen kreeg de opdracht de financiën van de Joodse Gemeente te saneren.²⁴ In februari 1776 had deze commissie haar werk voltooid. Over de oorzaken van de financiële wanorde sprak zij een duidelijk oordeel uit: die was zowel een gevolg van ‘slappe toegevendheid’ van penningmeester Israel Abrahams Lazarus als van het ontbreken van ‘een sterke hand’ van de overige bestuurders.²⁵ Dat burgemeesters en raad evenzeer verantwoordelijk waren voor het uit de hand lopen van de situatie, vermeldde het rapport niet. Immers, de tegenstellingen binnen de Joodse Gemeente waren als het ware ingebouwd, doordat het stadsbestuur rabbijn Cohen in 1767 met zoveel macht had bekleed.

Uit de onderzoeksresultaten van de commissie bleek dat een groot deel van de inkomsten van de Joodse Gemeente werd gevormd door de jaarlijkse ‘kerk’-belasting. De *parnassim* stelden van oudsher vast hoe hoog dit bedrag voor de afzonderlijke gemeentelieden was en zorgden voor de inning. In het verleden was over de hoogte van de aanslag regelmatig onenigheid ontstaan en ook aan de prompte betaling schortte het meer dan eens. Meningsverschillen waren er tevens over de

schulden van de Joodse Gemeente. Vooral de nieuwkomers voelden zich persoonlijk niet verantwoordelijk voor verplichtingen die de bestuurders uit naam van de Joodse Gemeente eertijds waren aangegaan. Het gevolg hiervan was dat de parnassim, die hoofdelijk aansprakelijk werden gehouden voor de afbetaling van die schulden, onevenredig zwaar werden belast. Dat dit aspect één van de minder aantrekkelijke kanten van het ambt van parnas was, is hierboven al uiteengezet. Om in de toekomst zo mogelijk gevrijwaard te zijn van meningsverschillen over de hoogte van de belastingaanslag en de aansprakelijkheid voor geldelijke verplichtingen sloten de leden van de Joodse Gemeente, onder druk van de raadscommissie, een notariële overeenkomst.²⁶ In dit stuk verklaarden de ondertekenaars zich te onderwerpen aan de hun opgelegde belastingaanslag en stelden zij zich hoofdelijk aansprakelijk voor de schulden van de Joodse Gemeente. Voor nieuwkomers was het niet meer mogelijk zich hieraan te onttrekken door zich te beroepen op het feit dat de verplichtingen dateerden van voor hun komst. Die hoofdelijke aansprakelijkheid gold namelijk niet alleen voor de leden van de Joodse Gemeente die ten tijde van de ondertekening in de stad woonden, maar evenzeer voor hun erfgenamen, nieuwkomers en alle andere in de stad Groningen wonende joden. Niet iedereen binnen de joodse gemeenschap was zonder meer bereid deze verplichting te accepteren. De paardenhandelaar Benjamin Freerks Cohen bijvoorbeeld 'vond in de resolutie van burgemeesters en raad dat alle in de stad wonende joden zich voor de lasten van de synagoge zouden moeten verbinden of de stad verlaten' aanleiding zijn verhuizing voor te bereiden.²⁷ Toen hij hier weinig haast mee maakte, tekenden de parnassim bezwaar aan tegen zijn verdere verblijf in de stad. Volgens hen was immers door het stadsbestuur

bepaald dat alle in Groningen wonende joden, of ze nu lidmaat zijn of niet, zich als opvolgers van de eerste oprichters der synagoge [...] schriftelijk moeten onderwerpen aan het verband voor de lasten en het onderhoud der synagoge, ieder pro quota van de wekelijkse contributie en naar omstandigheden hoger of lager.²⁸

De bewoordingen van dit rekest stellen ons overigens voor raadsels. Hierin wordt de suggestie gewekt dat het vóór de invoering van het nieuwe reglement mogelijk was om in de stad te wonen zonder lid te zijn van de Joodse Gemeente. Voor zover het Cohen betreft, zou dat inderdaad het geval kunnen zijn geweest.²⁹ Hij woonde al sinds 1762 in de stad, kocht hier zelfs in 1770 een woning,³⁰ terwijl van hem geen verzoek tot inwoning is overgeleverd. Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie tussen theorie en praktijk kan zijn dat mensen weliswaar in de stad woonden maar hun officiële domicilie elders hadden.³¹ Overigens is het ontbreken van een verzoek om inwoning op zich onvoldoende aanleiding tot de conclusie dat iemand geen lid van de Joodse Gemeente was. Van alle 52 personen die in 1776 de akte ondertekenden, is maar van dertien een verzoek tot inwoning bekend.³²

De ondertekenaars van de akte representeren waarschijnlijk het grootste deel van de in Groningen wonende joodse families. Hun namen stellen ons in staat om vast te stellen in hoeverre er sprake was van verwantschapsverbanden tussen de joodse families in deze stad. Hieruit blijkt dat zo'n $\frac{3}{5}$ deel van de Groninger joden nauw aan elkaar verwant was.³³ De Joodse Gemeente was dus een in hoge mate endogame gemeenschap. Zoals we later nog zullen zien, zouden dergelijke familieverbanden van groot belang blijken te zijn voor de vestiging van nieuwkomers in Groningen.

De in december 1775 geïnstalleerde 'commissie tot redres van de financiën van de Joodse Gemeente' is duidelijk geslaagd in haar doelstelling. Overigens moet hierbij wel worden opgemerkt dat de mogelijkheden om de financiële positie van de Joodse Gemeente vóór en na de invoering van het reglement te vergelijken gering zijn, omdat seriële gegevens over de jaren

vóór 1772 ontbreken. Maar gezien de terloops gedane opmerkingen hierover zal die positie niet rooskleurig zijn geweest. In vergelijking met de korte periode 1772–1775 valt een duidelijke verbetering te constateren. Het overschot op de balans van de Joodse Gemeente in die vier jaar bedroeg toen gemiddeld 119 gulden.³⁴ Zoals uit de rekeningen van de Joodse Gemeente blijkt, was dat overschot in de periode 1776–1804 gemiddeld 463 gulden, bijna het viervoudige dus in vergelijking met de jaren daarvoor. Uit de opmerking van de *commissie tot redres* ‘dat de onvermogens door de opgelopen lasten niet geheel worden geruïneerd tot bezwaar van de kerk en onnut van de samenleving’, spreekt een milde toon. Daaruit blijkt dat het stadsbestuur zich verantwoordelijk voelde voor het economisch welzijn van alle leden van de joodse gemeenschap. De belangen van de minder vermogende leden wilde het niet ondergeschikt maken aan het herstel van de financiële positie van de Joodse Gemeente. Dat blijkt echter niet uit de diverse bedragen in de tabel. Van het totaal der inkomsten over de periode de 1776–1797 was gemiddeld 71% afkomstig uit de ‘kerk’-belasting, een heffing waaraan iedereen (overigens naar rato van zijn inkomsten) meebetaalde. Ruim een derde deel van de inkomsten was afkomstig uit andere bronnen, zoals de verhuur van zitplaatsen in de synagoge, een heffing op huwelijks giften en een verhoging van het lidmaatschapsgeld van de Joodse Gemeente. Het feit dat de Joodse Gemeente al in 1780 een in 1754 aangegane schuld van 2000 gulden voor de helft kon aflossen, bewijst nog eens het succes van de saneringsoperatie.³⁵

Tabel 2 *Inkomsten en uitgaven van de joodse gemeente Groningen, 1776–1797.* ³⁶

N.B. De bedragen zijn afgerond in guldens

Bron: GAG rekeningen van de Joodse Gemeente

Dat de aanleiding tot de herziening van de reglementen voor de Joodse Gemeente ten nauwste verbonden was met de sanering van de financiën van de gemeente, blijkt wel uit het feit dat de opstelling gebeurde door een *commissie tot redres*. Hiervan getuigt eveneens het grote aantal artikelen dat aan de werkzaamheden van de penningmeester is gewijd. In februari 1776 was het nieuwe reglement gereed en trad het in werking.³⁷ Het geheel ademt een sterk paternalistische sfeer uit; burgemeesters en raad wisten als goede ‘vaders’ wat heilzaam was voor ‘hun’ Joodse Gemeente. Nadere bestudering van de tekst leerde dat aan het reglement een aantal voorbeelden ten grondslag lag: het reglement van de Hoogduitse Joodse Gemeente van Amsterdam³⁸ en de reglementen van andere religieuze gemeenten. Zo zijn de artikelen die zich op de financiële kant van de zaak richten vrijwel letterlijk terug te vinden in reglementen voor andere kerkgenootschappen.³⁹

De sterke bemoeienis van burgemeesters en raad is op vrijwel elk terrein merkbaar. De Joodse Gemeente stond als het ware onder curatele van het stadsbestuur. Vergaderingen waarop belangrijke besluiten zouden worden genomen, dienden bijgewoond te worden door een ambtenaar van de stad. Verder schreef het stadsbestuur nauwkeurig voor hoe de administratie gevoerd moest worden. Van de financiën moest in mei van elk jaar rekening en verantwoording worden afgelegd aan burgemeesters en raad. Administratieve bescheiden mochten niet meer in het Jiddisch, maar moesten in het Nederlands worden geschreven.⁴⁰ Hiermee liepen burgemeesters en raad als het ware gedeeltelijk al vooruit op soortgelijke maatregelen die na 1796 werden genomen. Uiteraard was het voorschrift in 1776 in de eerste plaats bedoeld om controle te kunnen uitoefenen, eerder dan dat het een maatregel was om de emancipatie te bevorderen. Hoewel dus niet zo bedoeld, zal de verplichting van het Nederlands als ‘kanselarijtaal’ het gebruik van het

geschreven Nederlands in de Joodse Gemeente op den duur ongetwijfeld hebben bevorderd.

De toenemende invloed van de overheid op de dagelijkse gang van zaken binnen de Joodse Gemeente Groningen lijkt overeen te komen met een soortgelijke tendens, die alom in West-Europa aanwijsbaar is en die we het best kunnen omschrijven als een afnemende autonomie van de Joodse Gemeenten. Sommige auteurs menen dat het min of meer gelijktijdig en over een groot geografisch gebied voorkomen van gedetailleerde overheidsbemoeienis met de dagelijkse gang van zaken binnen de joodse gemeenschappen als het ware de weg plaveide voor de latere emancipatie.⁴¹ Zover wil ik, wat betreft de toestand in Groningen, niet gaan. Met het nieuwe reglement van 1776 bezat de Joodse Gemeente Groningen nog een zekere mate van autonomie, maar die was duidelijk minder dan voorheen. De overheidsbemoeienis lijkt eerder een blijk van toenemende integratie (wat iets anders is dan emancipatie en bovendien niet noodzakelijkerwijze dezelfde positieve connotatie hoeft te hebben) van de Joodse Gemeente in de stedelijke gemeenschap en is als het ware een voorbode van de na 1796 optredende centraliserende tendensen. De voorschriften die burgemeesters en raad de Joodse Gemeente oplegden wat betreft de administratie, hun invloed op de samenstelling van het bestuur en dergelijke, markeren echter vooral een gelijkstelling met andere 'corporaties'. Zo had bijvoorbeeld het stadsbestuur van oudsher een grote invloed op de samenstelling van het bestuur en op de wijze waarop de administratie van de gilden en religieuze gemeenten werd gevoerd.⁴²

De benoeming van de parnassim als waarborg voor bestuurlijke continuïteit

Dat de persoonlijke verhouding tussen rabbijn Cohen en de overige bestuurders een voortdurende bron van onrust was, is bekend. In de vorige hoofdstukken is hieraan uitvoerig aandacht besteed. Tussen de parnassim onderling boterde het echter ook niet altijd. Deze animositeit is één van de factoren geweest, die burgemeesters en raad noopten tot ingrijpen om de bestuurlijke chaos in de Joodse Gemeente de baas te worden. Dat het stadsbestuur hierbij niet door altruïstische motieven werd gedreven, is hierboven uiteengezet. De veronderstelling dat het ingrijpen uitsluitend door overwegingen van financiële aard werd gedictieerd, lijkt evenmin plausibel.⁴³ Naar alle waarschijnlijkheid heeft een combinatie van factoren ten grondslag gelegen aan de bemoeienis van het stadsbestuur. Het feit dat burgemeesters en raad in diverse keuren en besluiten het toezicht over de joodse gemeenschap hadden gedelegeerd aan de parnassim en dat dit toezicht in het gedrang kwam, was niet de minst belangrijke factor. Burgemeesters en raad moeten er een groot belang aan hebben gehecht dat deze controle kon worden geëffectueerd. Zij hechtten hier vooral aan vanuit het gezichtspunt van wat wij nu de handhaving van de openbare orde zouden noemen. Uit de voorgaande hoofdstukken is keer op keer gebleken dat de niet-gepermitteerde vestiging van joden een terugkerende bron van zorg was voor de stedelijke gezagsdragers. Het staat buiten kijf dat onenigheid tussen de bestuurders van de Joodse Gemeente de controle op de instroom van joden niet zal hebben bevorderd.

Teneinde in de toekomst te voorkomen dat mensen een bestuurspost zouden weigeren, kozen de Groninger magistraten wel een heel eigen weg. Zij installeerden een college van bestuur, waarin de leden verplicht voor het leven zitting hadden. Vanuit het oogpunt van burgemeesters en raad, namelijk de bestuurlijke continuïteit in de Joodse Gemeente te waarborgen, was dit een begrijpelijke oplossing. Het elders gekozen alternatief, het stellen van hoge boetes op het niet aannemen van een post als parnas, zou waarschijnlijk weinig hebben uitgehaald. Voor de

Sefardische Gemeente van Amsterdam is vastgesteld dat daar de bestuurlijke continuïteit regelmatig in het gedrang kwam, ondanks de hoge boetes die in deze gemeente op het weigeren van een bestuursfunctie stonden.⁴⁴ Het nieuwe reglement van 1776 schreef verder voor dat het dagelijks bestuur van de Joodse Gemeente moest worden waargenomen door twee leden uit het college van opzieners. Na één jaar keerden zij terug in dit college en werden zij vervangen door twee andere personen uit dit college.

Terugblikkend kunnen we stellen dat bij de hervorming van de bestuursinrichting van de Joodse Gemeente voor een conservatieve oplossing werd gekozen. Immers, de laatste decennia van de achttiende eeuw werden vooral gekarakteriseerd door de wens van de burgers tot participatie in het bestuur van hun stad of organisatie. Het ontbreken van invloed op de samenstelling van het eigen bestuur was niet de enige beperking voor de joden in Groningen. Op civiel-rechtelijk terrein werden de leden van de Joodse Gemeente eveneens restricties opgelegd. Meningsverschillen over financiën tussen leden van de Joodse Gemeente en het bestuur, moesten per rekest worden voorgelegd aan het Groninger stadsbestuur. Dat zou hierover dan een besluit nemen, waartegen partijen geen beroep konden aantekenen. De intentie van deze maatregel was dat burgemeesters en raad op deze wijze wilden voorkomen dat partijen elkaar dure processen zouden aandoen. Overigens was de verandering in het bestuur van de Joodse Gemeente in de praktijk minder groot, dan men op het eerste gezicht geneigd is te denken. Want ook vóór 1776 werden de *parnassim* gerecrueteerd uit een select gezelschap. In bijlage 3 is te zien dat sinds 1744 (de stichting van de Joodse Gemeente) tot aan het jaar 1776 (de inwerkingtreding van het nieuwe reglement) niet meer dan twaalf mensen een bestuursfunctie hebben bekleed. Bovendien was deze groep vaak nauw aan elkaar verwant. Tot de groep van ‘oude’ *parnassim* behoorden Izaak Israels, Izaak Jozefs Cohen, Philip Abrahams, Michiel Levie van Ameland, Israel Abraham Lazarus, Jozef Meijer Goldsmid en Izaak de Vries. Uit dit zevental werd vanaf de stichting van de Joodse Gemeente tot 1763 het bestuur van de Joodse Gemeente gerecrueteerd. Als gevolg van de financiële crisis van 1763 werd deze groep uitgebreid met een aantal ‘bestuurlijke’ nieuwelingen, die zich bovendien pas sinds kort in Groningen hadden gevestigd. Elias Mozes de Fortes,⁴⁵ Jozef Davids Levie en Izaak Abrahams Model zijn hiervan het voorbeeld. Samen met David Arends en Levie Israels vormde het genoemde drietal een soort van ‘interim-groep’ van *parnassim*.⁴⁶ Interim-groep, omdat met uitzondering van Model genoemde personen slechts korte tijd deel uitmaakten van het bestuur van de Joodse Gemeente.⁴⁷ Het bestuur dat begin 1776 geïnstalleerd werd, bestond daarentegen voor een groot gedeelte uit bestuurlijke nieuwkomers. Eigenlijk behoorde alleen Israel Abrahams Lazarus tot de groep van ‘oude’ *parnassim*, daar Izaak Abrahams Model bezwaarlijk tot de groep van oudgedienden kan worden gerekend. De vier anderen (Mozes Berlijn, Mozes Lammert van Praag, Izaak Elias en Mozes Freerks) hadden niet eerder een dergelijke post bekleed.

Samen met rabbijn Izaak Jozefs Cohen symboliseerde Israel Abrahams Lazarus nog het meest de band met de stichters van de Joodse Gemeente Groningen. Reden genoeg om enige aandacht aan zijn persoon te schenken. Israel Abrahams Lazarus was geparenteerd aan de grondlegger van de gemeente en hij kon bovendien bogen op dezelfde plaats van herkomst. Hij was namelijk omstreeks 1709 te Hamburg geboren als zoon van Abraham Lazarus. In 1729 ging hij te Amsterdam in ondertrouw met Elkele (Engelina) Goldsmid, dochter van Mozes Goldsmid.⁴⁸ In aanmerking nemende dat Mozes Goldsmid tot één der aanzienlijkste joodse families in Amsterdam behoorde en huwelijken voornamelijk binnen de eigen welstandskring gesloten werden, ligt het voor de hand dat Israel Abrahams Lazarus eveneens uit een gegoede familie

stamde.⁴⁹ Vanuit Amsterdam vestigde Israel Abrahams Lazarus zich met zijn familie in Meppel. In dit Drentse stadje heeft hij maar kort vertoefd en weinig sporen nagelaten.⁵⁰ In mei 1736 verzocht hij tevergeefs toestemming om in de stad Groningen te mogen wonen.⁵¹ Voor zijn verder verblijf in de stad had deze afwijzing geen enkel gevolg, want in 1738 verwierf hij het burgerrecht en in 1741 het lidmaatschap van het koopliedengilde.⁵² Ten tijde van zijn inschrijving op de gilderol woonde hij in de Poelestraat. Na de dood van zijn vrouw in 1750⁵³ hertrouwde hij omstreeks 1756 met de uit Den Haag afkomstige Judith Simons.⁵⁴ In 1782 stierf zijn tweede vrouw⁵⁵ en huwde hij met de in Berlijn geboren en in Amsterdam wonende Rachel Wolf Berlijn.⁵⁶

De zakelijke activiteiten van Israel Abrahams Lazarus beperkten zich aanvankelijk tot het opkopen van edele metalen, het wisselen van vreemd geld en de handel in horloges.⁵⁷ Zijn financiële reserves waren van dien aard, dat hij in staat was om in 1748 voor het in die tijd aanzienlijke vermogen van 8389 gulden aan specie van de ontvanger-generaal van de provincie van Stad en Lande op te kopen.⁵⁸ Het zal geen verwondering wekken dat zijn zakelijke relaties verspreid waren over een groot geografisch gebied. In Hamburg had hij contacten met Lefman Samsons Herz,⁵⁹ in het Oostfriese Aurich met Izaak Salomons⁶⁰ en in Den Haag met zijn zwager Jacob Simons.⁶¹

De crisis van 1763 trof ook Israel Abrahams Lazarus hard. De faillissementen van de in hoofdzaak Amsterdamse wisselbedrijven brachten een kettingreactie op gang, waardoor hij niet meer aan zijn verplichtingen kon voldoen.⁶² Zijn vorderingen op deze firma's bedroegen een bedrag van bijna 20.000 gulden.⁶³ Aanvankelijk kon hij zijn bedrijf niet voortzetten, omdat zijn schuldeisers beslag hadden laten leggen op zijn goederen. Tenslotte sloot Israel Abrahams Lazarus een overeenkomst met zijn crediteuren, waarbij zij genoegen namen met de betaling van een bedrag dat niet meer dan 20% van de oorspronkelijke vorderingen bedroeg. Israel Abrahams Lazarus heeft zich in korte tijd van deze zakelijke klap hersteld. Dat blijkt wel uit het feit dat hij binnen de joodse gemeenschap vanaf 1776 behoorde tot één van de hoogst aangeslagenen in de 'kerk'-belasting. Uit de boedelinventaris die na zijn dood in 1800 is opgemaakt valt op te maken dat hij na 1763 zijn economische activiteiten meer had gespreid. Naast de handel in specie en edele metalen, dreef hij een winkel in textiel.⁶⁴

Israel Abrahams Lazarus werd, zoals we eerder al zagen, grotendeels verantwoordelijk geacht voor de financiële wanorde waarin de Joodse Gemeente was geraakt. Toch vormde dit voor burgemeesters en raad geen beletsel om hem in 1776 opnieuw in het bestuur op te nemen. Dit zal niet naar de zin van Israel Abrahams Lazarus zelf zijn geweest. In 1775 had hij immers tevergeefs een poging ondernomen om van deze 'last' te worden bevrijd.⁶⁵ In 1778 ondernam hij hiertoe opnieuw een poging, die al evenmin het gewenste resultaat had.⁶⁶ Pas in 1796 ontsloegen burgemeesters en raad hem op grond van zijn 'ouderdom en zwakheid' van de post als opziener. Hij was toen ongeveer achtentachtig jaar oud en was naar zijn eigen zeggen 'al over 50 jaar opziener' geweest.⁶⁷ Vrijwel onafgebroken, vanaf haar ontstaan in 1744 tot aan 1796, had hij dus de Joodse Gemeente als bestuurder gediend. De enorme ervaring en kennis die hij in al die jaren had opgedaan op dat terrein, zal mede één van de redenen zijn geweest voor zijn voortdurende herbenoeming.

Dat burgemeesters en raad onverkort vasthielden aan de bepaling dat de parnassim vor het leven werden benoemd, wordt duidelijk uit de verschillende bestuurswisselingen. Pas het overlijden van Mozes Berlijn, Izaak Elias, Izaak Abrahams Model, en Mozes Freerks maakte de weg vrij voor opvolgers.⁶⁸ Deze nieuwelingen werden evenals hun voorgangers gerecruteerd uit de meer

vermogende leden binnen de joodse gemeenschap, zoals uit de rekeningen van de Joodse gemeente blijkt. Opmerkelijk is dat in de meeste gevallen de opvolger van een overleden of afgetreden bestuurder afkomstig was uit dezelfde familie.

Reglement en bevolking

In de jaren tussen de invoering van het nieuwe reglement (1776) en de afkondiging van de burgerlijke gelijkstelling van de joden (1796) nam de joodse bevolking in Groningen sterker toe dan in de jaren voor 1776. Het aantal joden was gegroeid van ongeveer 193 in 1754 tot circa 261 in 1776, wat een toename is met 35%. In 1796 was het aantal joden in Groningen gestegen tot 396. Ten opzichte van 1776 is dat een toename van 52%. Het gemiddelde jaarlijkse groeicijfer over de periode 1776–1796 was 2,1%.⁶⁹ Immigratie is een van de factoren die hebben bijgedragen aan de toename van het aantal joden in de periode 1776–1796.⁷⁰ Zoals we nog zullen zien speelden sommige bepalingen uit het reglement van 1776 hierbij een zodanige rol, dat vestiging van joden in Groningen in hoge mate bepaald werd door het al of niet hebben van verwantschapsbindingen met ‘gesettlede’ joden.

In de hoofdstukken 5 en 6 kwamen de voorwaarden aan de orde waaraan de joden moesten voldoen, wilden ze zich in de stad kunnen vestigen. Deze regels waren door burgemeesters en raad geformuleerd in een in 1754 afgekondigd plakkaat. De belangrijkste eis hierin was dat joodse nieuwkomers een verzoek tot inwoning moesten indienen bij het stadsbestuur. Afhankelijk van de resultaten van het ingestelde onderzoek naar de ‘handel en wandel’ van de aanvrager, werd hij toegelaten dan wel afgewezen als inwoner van de stad. In de loop der tijd werden de regels voor toelating van nieuwkomers aangescherpt. Het vestigingsbeleid beantwoordde in de praktijk echter niet aan de gestelde doelen. Ondanks alle regels was het voor een nieuwkomer niet bijzonder moeilijk zich in de stad te vestigen. Deze laatste constatering geldt *mutatis mutandis* eveneens voor de vestiging en het verblijf van joodse immigranten.

De instroom van arme geloofsgenoten was niet in het belang van de onderscheiden religieuze gemeenten. In de Joodse Gemeente Groningen bestonden aanvankelijk nauwelijks regels omtrent het bezit van borgbrief en bewijs van goed gedrag. Iedere joodse nieuwkomer die van het stadsbestuur toestemming tot inwoning had verkregen, kon zich vrij in de stad vestigen. Uiteraard werd hij of zij wel geacht zich als lidmaat van de Joodse Gemeente in te schrijven. Het inkoopbedrag hiervoor was in 1744 vastgesteld op vijf gulden en sindsdien onveranderd gebleven. Dit bedrag was dermate laag, dat het voor minvermogenden geen belemmering zal hebben gevormd om zich in de gemeente in te kopen. Ten einde ook van haar kant althans enige invloed te kunnen uitoefenen op de vestiging van nieuwkomers, had de Joodse Gemeente in 1767 een artikel in haar reglement opgenomen, waarin was bepaald dat aspirant-leden zich moesten onderwerpen aan een onderzoek naar hun levenswijze door bestuur en rabbijn van de gemeente. Pas als de uitkomst hiervan voor de betrokkene gunstig uitviel, was het hem toegestaan een inwoningsvergunning bij burgemeesters en raad aan te vragen. Aangezien het stadsbestuur zijn goedkeuring aan dit artikel verleende, verkreeg deze bepaling een ‘wettelijke’ status. Zeven jaar later vinden we genoemde bepaling zelfs terug in een stedelijk en provinciaal plakkaat op de vestiging van joden.⁷¹

Dit besluit uit 1774 is in meer dan één opzicht van belang. Ten eerste natuurlijk omdat voor de joden nu duidelijke vestigingsregels worden geformuleerd, die in grote lijnen overeenkomen met

de algemene regels. Hoewel de regels voor de joden op dit punt bijna gelijk waren met die voor niet-joodse nieuwkomers, bleef er toch een principiële verschil bestaan. Dit bestond eruit dat het stadsbestuur het finale besluit over de voorgenomen vestiging nam. Ten tweede wordt voor het eerst in een officieel stedelijk document gesproken over *onze* Joodse Gemeente. Mijn inziens geeft bedoeld woordje blijk van een veranderde mentaliteit van de stedelijke magistraat jegens de joodse gemeenschap. Oppervlakkig beschouwd lijkt het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord 'ons' in relatie tot de Joodse Gemeente eerder te verwijzen naar lang vervlogen tijden. Het doet denken aan het middeleeuwse woordgebruik van keizers en vorsten, die veelvuldig spraken over 'onze joden', waarmee deze heersers dan wilden aangeven dat het recht om joden al dan niet toe te laten in hun steden en dorpen één van hun vele privileges was. Zo gezien lijkt het woordgebruik van het stadsbestuur dus een stap terug in de tijd. Maar er is ook een andere interpretatie denkbaar, die de voorkeur verdient. De door burgemeesters en raad gebruikte woorden drukken namelijk evenzeer een tegenstelling uit. Onze Joodse Gemeente versus andere Joodse Gemeenten; ofwel 'eigen' versus 'vreemd'. Enigszins gechargeerd zou men kunnen zeggen dat de Groninger joden joodse Groningers waren geworden. Ten derde delegeerde het stadsbestuur een gedeelte van zijn taak aan het bestuur van de Joodse Gemeente; namelijk het onderzoek naar de geloofsbrieven van de nieuwkomers.⁷²

In het reglement voor de Joodse Gemeente van 1776 werden de eisen voor vestiging in de stad en lidmaatschap van de gemeente in overeenstemming met het plakkaat van 1774 geformuleerd. Het inkoopbedrag voor het lidmaatschap van de Joodse Gemeente werd bovendien drastisch verhoogd en er werd een differentiatie in de inkoopgeldten aangebracht. Het goedkoopst af waren de zoons van lidmaten; zij moesten twaalf gulden betalen. Mannen die trouwden met een dochter of weduwe van een lidmaat, moesten vijftig gulden betalen. Alle anderen waren duurder uit. Een alleenstaande die zich in Groningen wilde vestigen, moest zich voor vijftig gulden in de Joodse Gemeente inkopen en een huisvader moest vijfenzeventig gulden betalen. De verhoging van de inkoopgeldten zal in de eerste plaats bedoeld zijn om de kas van de Joodse Gemeente te spekken. Hoewel misschien in eerste instantie niet zo opgezet, had de maatregel nog een ander effect. Het lidmaatschap van de Joodse Gemeente was door deze verhoging voor arme joden wel bijzonder moeilijk geworden. Parnassim en stadsbestuur zullen hierover geen traan hebben gelaten. Zodoende was immers een flinke barrière opgeworpen tegen een al te grote toestroom van minvermogene joden, waarvan te vrezen was dat ze een beroep op de kas van de diaconie zouden doen. Bovendien viel van dergelijke nieuwkomers nauwelijks een substantiële bijdrage te verwachten in de 'kerk'-belasting. Daarentegen vormden de hoge immatriculatiegeldten als het ware een garantie, dat zich overwegend mensen inkochten die een bepaalde welstand hadden en van wie wel op een flinke bijdrage in de belasting kon worden gerekend.

Dat de hoogte van het inkoopgeld voor sommige aspirant-leden inderdaad een hindernis vormde, bewijzen de ervaringen van Salomon Levie en Jozef Salomons. Salomon Levie was afkomstig uit Delmenhorst en naar zijn zeggen in 1763 tot 'tandmeester' aan het Hof te Paderborn benoemd.⁷³ Sinds de herfst van 1774 was hij, met permissie van het stadsbestuur, werkzaam als tandarts in Groningen. Zijn verblijf hier beviel hem zo goed, dat hij in 1776 besloot zich voorgoed in Groningen te vestigen. 's Mans financiële positie zal niet florissant zijn geweest, want hij was niet in staat het immatriculatiegeld te betalen.⁷⁴ Uiteindelijk trof hij een regeling met het bestuur, waarbij hem werd toegestaan het bedrag in termijnen te voldoen. Jozef Salomons was na zijn bezoek aan de Groninger najaarsmarkt in de stad gebleven met de bedoeling hier te overwinteren en daarna verder te trekken.⁷⁵ Desalniettemin verplichtten de parnassim ook hem het inkoopgeld te voldoen. Het verzoek van Jozef Salomons om uitstel van betaling vanwege zijn

armoedige omstandigheden werd afgewezen.⁷⁶ Tenslotte sloot ook hij een overeenkomst met het bestuur van de Joodse Gemeente, waarbij hem werd toegestaan om het inkoopgeld van vijfenzeventig gulden in termijnen te betalen.⁷⁷ Deze voorbeelden demonstreren niet alleen dat de verhoging van de immatriculatiegelden een verzwaring van de vestigingsvoorwaarden vormde, maar tevens dat het gedaan was met de ‘slappe toegevendheid’, waarvan penningmeester Israel Abrahams Lazarus was beschuldigd.

De bepalingen in het reglement omtrent de inkoopgelden hadden ook gevolgen voor de samenstelling van de joodse gemeenschap. Door de verhoging van het bedrag moeten joodse vrouwen uit Groningen voor mannen van buiten een begerenswaardige huwelijkspartner zijn geworden. Uit de informatie die de rekenen om inwoning in de stad Groningen bieden en uit de rekeningen van de Joodse Gemeente waarin het lidmaatschapsgeld is verantwoord, blijkt dat ook. De nieuwelingen die zich in de periode tussen 1777 en 1796 in de stad vestigden, trouwden overwegend met een dochter of weduwe van een joodse Groninger. Daar huwelijken tijdens het *ancien régime* veelal gesloten werden tussen verwante families, is het aannemelijk dat familiebanden niet pas tot stand kwamen dóór maar dat ze al vóór het huwelijk aanwezig waren. Het gevolg hiervan was dat de joodse gemeenschap zich steeds meer ontwikkelde tot een gesloten gemeenschap, waarin nieuwkomers zonder enige band met de gevestigden moeilijk konden doordringen. Behalve het financiële voordeel van een dergelijk huwelijk (een korting van maximaal vijftig gulden op het inkoopgeld), konden mannen die met een Groninger jodin trouwden, vrijwel zeker op een inwoningsvergunning rekenen.

Ter illustratie van het bovenstaande dient het overzicht van aangevraagde inwoningsvergunningen in tabel 3. Volledigheidshalve heb ik daarin alle verzoeken om inwoning gedurende de periode 1689 tot en met 1808 opgenomen. Het beginjaar is bepaald door de vestiging van de eerste jood in 1689 en het eindjaar door de afschaffing van de verplichting om een permissie tot inwoning aan te vragen. Daar dit hoofdstuk vooral gaat over de periode vanaf de invoering van het reglement van 1776 tot de afkondiging van burgerlijke gelijkstelling in 1796, heb ik (voor zover mogelijk en wenselijk) de totale tijdsperiode in periodes van twintig jaar verdeeld.⁷⁸

Tabel 3 *Overzicht van de aangevraagde vergunningen tot inwoning door joden.*⁷⁹

jaar	Stad&Lande	Republ.	Duitsl.	Elders	Onbekend	Totaal
voor 1736	3	6 (1)	1	0	1 (2)	14
1737–1756	0	12	2 (1)	2	7	24
1757–1776	2	4	0 (1)	0	3	10
1777–1796	33	9 (2)	10 (1)	1	6 (1)	63
1797–1808	23	12(1)	5 (1)	3	4	49
totaal	61	43 (4)	18 (4)	6	21 (3)	160

N.B. Tussen haakjes het aantal geweigerde vergunningen tot inwoning
Bron: Zie bijlage 2

Zoals uit deze tabel blijkt, vroegen in de periode 1777–1796 in totaal drieënzestig personen

permissie tot inwoning aan. Slechts vier keer weigerde het stadsbestuur in die jaren een inwoningsvergunning af te geven en negenenvijftig keer willigde het een dergelijke aanvraag in. Het merendeel van de verzoekers (33) was in de stad of de provincie Groningen geboren of opgegroeid. Deze groep verkreeg op grond van hun herkomstplaats moeiteloos een inwoningsvergunning. Voor de overige personen was verwantschap in de periode vóór de burgerlijke gelijkstelling in 1796 waarschijnlijk van cruciaal belang voor vestiging in de stad. Dat was het geval met de 26 personen die een permissie tot inwoning kregen en van buiten de provincie afkomstig waren. Zij traden vrijwel zonder uitzondering in het huwelijk met een Groninger jodin. Slechts vier personen beschikten niet over direct aanwijsbare familiebindingen met Groninger joden, maar hadden mogelijk wel allen één of andere band met de stad. Met de geboorteplaatsen van twee van hen, Leer en Aurich, was de Groninger joodse gemeenschap door zakelijke en persoonlijke banden nauw verbonden. De derde persoon, Jozef Abrahams (Fransman), stond vóór zijn vestiging in Groningen jaarlijks met koopwaar op de markten, dus een geheel onbekende was ook hij niet. Alleen over de vierde, Marcus Salomons Levie, zou men met recht kunnen opmerken, dat hij een vreemdeling was in Gruno's veste.

Bovenstaande constatering lijkt bevestigd te worden door een vergelijking met de periode na 1796. Als gevolg van de burgerlijke gelijkstelling golden toen geen bijzondere vestigingsregels meer voor joden. Net als alle andere burgers konden joden zich overal vrij vestigen. Van de in totaal vierentwintig van buiten de provincie Groningen afkomstige personen die toestemming kregen zich in de stad te vestigen, hadden slechts zes directe bindingen met gezeten joodse families in Groningen. Ten aanzien van de overige achttien personen (=75%) konden geen verwantschapsbindingen worden vastgesteld.

Bovenstaande heeft aangetoond dat het lidmaatschap van de joodse gemeente, en in het spoor daarvan vestiging, voor nieuwkomers na 1776 moeilijker was geworden. Relaties met al langer in de stad wonende joodse families vormde welhaast een *conditio sine qua non* voor vestiging. Als een gevolg van deze omstandigheid moet de joodse gemeenschap in de stad, in elk geval in het laatste kwart van de achttiende eeuw, in hoge mate een endogaam karakter hebben gehad. Op zich zal dit fenomeen hebben bijgedragen tot de cohesie binnen de joodse gemeenschap. Hoewel bewijzen hiervoor ontbreken, vermoed ik dat dit 'gesloten' karakter van de joodse gemeenschap een gunstige invloed heeft gehad op de houding van het stadsbestuur. Het valt moeilijk te bepalen in welke mate factoren, afzonderlijk of tezamen, invloed hebben uitgeoefend op maatregelen die gericht waren op een gedeeltelijke gelijkstelling van de joden hier ter stede. Maar naast het aandeel van wat ik hier voor het gemak de 'tijdgeest' wil noemen, zal toch ook de aanwezigheid van een sterk samenhangende joodse gemeenschap, waarvan de leden in meerderheid al tot de zogenaamde 'tweede generatie' van migranten behoorden, hebben bijgedragen tot de wil van burgemeesters en raad om de joden hechter te verankeren in de stedelijke gemeenschap.

Aanzetten tot de burgerlijke gelijkstelling

De ideeën van de *Aufklärung* of Verlichting zouden een belangrijke rol spelen in het denken over de rol en de positie van de joden in de maatschappij.⁸⁰ Eén van de kenmerken van deze stroming was religieuze tolerantie. Hoe en waaraan iemand wilde geloven, werd voornamelijk een zaak van het eigen geweten geacht.⁸¹ De overheid diende zich hier in principe niet mee te bemoeien. Op maatschappelijk gebied waren de aanhangers van de Verlichting voorstanders van grotere politieke invloed voor de burgerij en gelijkheid van allen voor de wet. Zij pleitten dan ook voor

afschaffing van de ‘standenstaat’, van allerlei overgeleverde privileges, en de voor opheffing van corporatieve structuren zoals de gilden. In de Republiek vonden deze ideeën vooral ingang bij die burgers, die zich patriotten noemden. Het gaat te ver om hier uitgebreid in te gaan op de politieke ideeën van de laatsten en de invloed die zij hadden in de maatschappij van die dagen. Belangrijk te weten is dat het radicaalste deel van hen streefde naar beperking van de macht van de stadhouder en de oligarchische ‘klasse’ van regenten. Zij stonden voor meer invloed van de burgerij op het bestuur, hervorming van het recht en de invoering van een eenheidsstaat.

In de gehele Republiek ontbrandde in de tachtiger jaren van de achttiende eeuw als gevolg van de tegenstellingen tussen orangisten en patriotten een politieke machtsstrijd. De directe aanleiding tot dit conflict was de Vierde Engelse Oorlog (1780–1784). De blokkade van de Engelsen voor onze kusten was uiterst nadelig voor de handel. Stadhouder Willem V en de regenten op wie hij steunde, werden verantwoordelijk gesteld voor de nederlaag. Her en der in de Republiek zagen de anti-orangisten hun kans schoon om een aanval in te zetten op het ‘patronagestelsel’ om zo de machtspositie van de stadhouder te beknotten. Dit systeem garandeerde de stadhouder bepaalde benoemingsrechten. De benoeming van magistraten en raadsleden in de steden was afhankelijk van zijn goedkeuring. De stadhouder wist zich op deze wijze verzekerd van een hem goedgezinde regentenkliek. In het gewest van Stad en Lande was dit systeem in 1749 ingevoerd bij het Reglement Reformatoir.⁸²

De anti-orangisten of patriotten vormden overigens allerm minst een homogene groep. Het was een gelegendheidscoalitie van personen die zich hadden verenigd op basis van hun afkeer van de gevestigde politieke structuur. Een deel van de coalitie wilde terug naar de aristocratische toestanden van vóór 1748/49, een tijd waarin geen sprake was van institutionele invloed van de stadhouders op de samenstelling van de bestuurslichamen. Bovendien waren zij geen voorstanders van politieke invloed van de opkomende burgerij. Daarnaast was er een groep mensen met meer ‘verlichte’ ideeën omtrent politiek en bestuur. Zij streefden naar de invoering van een politiek stelsel, waarin de overheden gekozen zouden worden als representanten van het volk. Bovendien waren zij voorstanders van gelijkheid voor de wet van alle burgers. Dit meer radicale deel van de coalitie recruteerde zijn aanhangers vooral uit wat wij nu de ‘middenklasse’ zouden noemen. In deze politieke discussie nu speelden de joden een bijzondere rol. Niet zozeer als handelende personen, maar eerder als lijdend voorwerp. In Amsterdam, waar de strijd bijzonder hevig was, was de overgrote meerderheid van de joden op de hand van de orangisten. Verwonderlijk is dit niet. Immers vanaf het eerste moment van hun vestiging in Amsterdam hadden stadhouders en regenten de joden meerdere keren in bescherming genomen tegen de gilden.⁸³ Doch ook Groninger joden zullen zich bewust zijn geweest van de positieve instelling van het Huis van Oranje jegens de joden. Toen in 1777 Mozes Izaaks (Leipnik) wegens het verhandelen van valse loten voor eeuwig werd verbannen uit de provincie van Stad en Lande, verkortte stadhouder Willem V ‘om moverende reden [het] banissement’ tot vier jaar.⁸⁴

In Amsterdam was tijdens de woelingen van 1785 één van de eerste eisen van een deel van de patriotten een strikte naleving van de gildebepalingen. Dit geeft al aan hoe moeilijk het is, de maatschappelijke ideeën van de patriotten schematisch weer te geven en hoe zeer plaatselijke sentimenten hierbij een rol speelden. Hoewel de eis niet uitsluitend tegen de joden was gericht, zouden zij hiervan wel de voornaamste slachtoffers zijn geworden. Want de gilden waren in Amsterdam van oudsher voor de joden gesloten. Ook elders moeten de felste tegenstanders van de joden gezocht worden bij de gildebesturen. Aangezien de patriotten hun aanhang voor een belangrijk deel recruteerden uit gildeleden, is hun anti-joodse houding wel verklaarbaar uit angst voor economische concurrentie van de joden. De openlijke oranjegezindheid die de joden in

Amsterdam aan de dag hadden gelegd na het herstel van de 'oude orde' in 1787, versterkte de anti-joodse houding in die kringen nog.⁸⁵ Als enige bevolkingsgroep werden de joden later door de patriotten vanwege hun politieke gezindheid verketterd.⁸⁶ Deze animositeit beperkte zich overigens niet alleen tot Amsterdamse joden, maar richtte zich op de joodse bevolkingsgroep in de gehele Republiek. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de joden, in tegenstelling tot andere bevolkingsgroepen, een duidelijk herkenbare groep vormden.⁸⁷

In het gewest Groningen werden de politieke tegenstellingen minder scherp uitgedragen dan in Amsterdam. Toch groeide ook hier de aanhang van de patriotten vanaf 1780 gestaag. Dit uitte zich bijvoorbeeld door de sterke groei van het aantal exercitiegenootschappen. In de eerste plaats waren deze corpsen bedoeld om zich te bekwamen in de wapenhandel, maar daarnaast fungeerden ze ook als een soort van *debatingclub*.⁸⁸ In de stad werd in 1785 een vrijcorps opgericht onder de naam 'Voor onze duurste panden'. Evenals elders gaven ook in Groningen de patriotten blijk van een anti-joodse houding. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk uit de voorwaarden voor het lidmaatschap van genoemd vrijcorps. Die bepaalden uitdrukkelijk dat joden waren uitgesloten van het lidmaatschap.⁸⁹ Hiermee contrasteert de tolerantere houding van het stadhoudelijk gezinde stadsbestuur. In 1784 kondigde het namelijk een herziening af van het uit 1731 daterende schutterijreglement, waarbij de discriminerende bepalingen omtrent de godsdienst werden opgeheven.⁹⁰ Een andere religieuze gezindheid dan de gereformeerde was voortaan geen belemmering meer voor lidmaatschap van de burgerregimenten. Deze gelijkstelling van de joden op dit punt moeten we natuurlijk wel in zijn juiste proporties zien. Het is aannemelijk dat burgemeesters en raad in de eerste plaats een einde wilden maken aan het onderscheid tussen gereformeerden en katholieken. In het kader hiervan werd de gelijkstelling van de joden als het ware *en passant* ingevoerd. Ondanks deze kanttekening kan bovengenoemd besluit wel degelijk worden gezien als een aanzet tot een verdergaande bereidheid bij het stadsbestuur om de joden te integreren in de toenmalige samenleving. Voor de invoering van het nieuwe schutterijreglement was het noodzakelijk dat alle stadbewoners boven de achttien jaar een hernieuwde eed van trouw op de constitutie van de stad aflegden. Dat de woorden 'zonder onderscheid van godsdienstbelijdenis' ten aanzien van het lidmaatschap geen holle frase was, bewijst het feit dat de joden daadwerkelijk in de synagoge de eed van trouw aflegden.⁹¹ Dat zij niet samen met de overige inwoners van Groningen op het Martinikerkhof werden beëdigd, heeft niet per se een discriminatoire achtergrond.⁹² De eed voor de meerderheid bevatte christelijke formules en men kon moeilijk van de joden verwachten, dat zij op een dergelijke formulering ingezworen wilden worden.

In 1786 slaagden de patriotten er in om de macht in Groningen aan zich te trekken. De stadhouder moest berusten in de aanstelling van raadsheren en gezworenen, wier nominatie hij niet had goedgekeurd. Deze patriottische wetsverzetting in de stad kon natuurlijk nauwelijks gevolgen hebben voor de positie van de joodse gemeenschap. Wel moesten nieuwkomers, en dus ook de joodse nieuwkomers, trouw aan de idealen van de patriotten zweren. Zo zien we dat, toen Jozef Hartogs Stadhagen in 1786 een inwoningsvergunning aanvroeg, hij vermeldde dat hij 'de trouw aan deze Republiek hadde gezworen'.⁹³ In vergelijking met de voorafgaande periode is dit een verandering, want er was nooit sprake van dat joden die een inwoningsvergunning aanvroegen, een eed moesten afleggen. De inval van de Pruisische legers in het najaar van 1787 maakte een voortijdig einde aan de politieke hervormingen en herstelde alom het orangistische regime.

De spanningen die in Amsterdam tussen joden en patriotten aan de oppervlakte kwamen, schijnen in Groningen niet voorgekomen te zijn. Van openlijke anti-joodse uitingen als gevolg van

politieke tegenstellingen, zoals in Amsterdam, is in Groningen niets te bespeuren. Dat wil niet zeggen dat er geen anti-joodse houding bestond bij delen van de stedelijke bevolking.⁹⁴ Een dergelijke mentaliteit valt echter moeilijk aan te tonen in zijn omvang en verspreiding. De kennis omtrent het al dan niet aanwezig zijn van een anti-joodse mentaliteit bij delen van de Groninger bevolking moeten we voornamelijk putten uit de rechtelijke archieven. Het probleem is echter dat dergelijke attitudes in dit type bronnen alleen terloops ter sprake komen of indien ze aanleiding hebben gegeven tot strafbare feiten. Het strafbaar stellen van discriminatie wegens sexe, ras, geloof of geaardheid is een produkt van later tijd.

In de maatschappij van het *ancien régime* ging men in brede kringen uit van het bestaan van een fundamentele ongelijkheid, die ofwel door God was gewild ofwel geworteld was in de natuur der dingen. In een dergelijke maatschappelijke situatie bekommerden de mensen zich minder om de gevoeligheden van de 'ander'. Dat geldt niet alleen voor de dominante groep, maar evenzeer voor de groepen die het meest getroffen werden door achterstelling en het voorwerp waren van spot. Immers óók zij maakten deel uit van een maatschappij, waarin deze normen golden. En hoewel zij het hiermee niet noodzakelijkerwijs eens hoefden te zijn (en dat waarschijnlijk ook niet waren), was discriminatie zo vanzelfsprekend verweven in de toenmalige maatschappelijke realiteit, dat de 'slachtoffers' hiertegen nauwelijks protesteerden. Alleen als aantijgingen er op waren gericht de eer en goede naam van de persoon in kwestie aan te tasten, kwam voor 'eerherstel' de rechtbank er aan te pas. Vooral joodse slagers werden beschuldigd van het slachten van 'dood vee', dat wil zeggen dat de beesten niet levend waren geslacht.⁹⁵

Dit alles zou gemakkelijk als excuus kunnen worden opgevat om dan maar niet te onderzoeken in hoeverre er sprake was van een anti-joodse mentaliteit in de stad Groningen. Wat is immers de zin van een onderzoek naar verschijnselen, waarvan wordt aangenomen dat ze algemeen aanwezig waren? Toch zal in het vervolg aan de hand van enkele willekeurige voorbeelden worden gedemonstreerd hoe de mentale houding van sommige Groningers tegenover de joden was. Hierbij wordt tevens duidelijk dat voor de rechtbanken een joodse afkomst geen rol speelde en dat zij op een faire behandeling konden rekenen.

De bewoordingen waarmee de advocaat van Silvanus Muller zijn cliënt verdedigde in een rechtszaak over een ruzie met diens buurman Levie Izaaks, weerspiegelt meer dan alleen 's mans particuliere mening.⁹⁶ Voor de rechtbank probeerde hij de getuigen, die joods waren, te diskrediteren door te verwijzen naar hun afwijkende religieuze en etnische achtergrond. Naar zijn zeggen kon, vanwege het onderscheid in religie en vanwege de haat die de joden de christenen toedroegen, aan de verklaringen van joodse getuigen geen geloof worden gehecht. Bovendien stonden de joodse wetten, aldus de advocaat, een jood toe om in een rechtszaak tegen een niet-jood een meinedige verklaring af te leggen. Juist het feit dat een advocaat meende met dergelijke uitlatingen de zaak van zijn cliënt voor de rechtbank het best te kunnen dienen, geeft aan dat hij niet alleen zijn persoonlijke opvattingen ventileerde, maar tevens een meer algemene mentaliteit vertegenwoordigde. Immers in een verweer voor een rechtbank deed toch ook in die tijd een advocaat een beroep op die gronden, waarvan hij het meeste succes verwachtte. Kennelijk was destijds één van die middelen het in diskrediet brengen van getuigen door te verwijzen naar hun joodse afkomst. Dat zijn cliënt desondanks werd veroordeeld tot een boete van vijftig gulden, geeft aan dat de rechtbank deze opvattingen niet deelde.

Gelijksoortige opmerkingen komen we ook tegen in een civiele rechtszaak in hoger beroep tussen de niet-joodse Philip Frinkel en Aaron Abrahams over het al dan niet gezamenlijk bezitten van een lot, waarop een prijs was gevallen. Aaron Abrahams beschikte over getuigen, die verklaarden dat hij de enige eigenaar van het prijslot was. De geloofwaardigheid van deze getuigen probeerde

Philip Frenkel te ontcrachten met de woorden, dat de twee joden [...] met namen Emanuel Joël en Levi Zadok verdienen geen geloof, omdat in 't algemeen op haar woord en eed niet veel staat is te maeken, te minder als sij tegens een christen sullen getuigen, welker erffvianden sij zijn. Ja, selfs met een haad teegens de christen-overigheid aangedaan als na te gaan uit het formulier van hunne gebeden. [...] De twee andere personen, Jurrien Lohman en vrouw, zijn menschen van geringe extractie, naast de joden-synagoge in een jenever kroegje wonende, dagelijx met de joden ommeegaande en haar bestaan van deselve hebbende en dus het joden-geslagte toegedaan.⁹⁷

De reactie hierop van Aaron Abrahams is interessant. Hij betoogde dat, aangezien de vestiging van de joden door de overheid was toegestaan en zij meebetaalden aan de belastingen en omdat in het landrecht geen verschil werd gemaakt op grond van de denominatie van een getuige, de verklaringen van joodse getuigen wel degelijk als bewijs konden dienen. Zijn argumenten overtuigden de rechtbank meer dan die van de tegenpartij en het oordeel viel ten gunste van Aaron Abrahams uit.

De rechtszaak tussen een beurtschipper van Winschoten op Groningen en Heiman Suskind Stern in 1775 is minstens zo illustratief voor het al dan niet discrimineren van joden.⁹⁸ Hoewel Heiman Suskind Stern voor de reis van Winschoten naar Groningen had betaald, moest hij als enige van alle passagiers halverwege de reis bovendecks in de regen gaan zitten om plaats te maken voor een later opgestapte niet-joodse passagier. Stern weigerde hieraan gehoor te geven, waarop de schipper en de commissaris van het veer (een soort agent en toezichthouder bij de opstapplaatsen) hem met harde hand uit de kajuit verwijderden. Zij moesten echter ervaren, dat joden dezelfde rechtsbescherming genoten als niet-joden. De rechtbank veroordeelde beide tot het betalen van in totaal twaalf gulden schadevergoeding aan Heiman Suskind Stern.

Een ander geval waarbij sprake was van een anti-joodse houding speelde zich af in 1777. Tijdens een publieke veiling van boeken in de academiekerk werd de toenmalige rabbijn Izaak Jozefs Cohen door de student Arent Holtman aan zijn baard getrokken.⁹⁹ Aangezien academie-studenten niet onder de jurisdictie van burgemeesters en raad vielen konden zij Holman niet straffen voor zijn euvele daad. Het stadsbestuur nam echter wel de moeite om de senaat van de universiteit een brief te sturen, waarin ze aandrongen op bestraffing van Holtman.¹⁰⁰

Dat de vijandschap ten opzichte van de joden sterk religieus bepaald was, valt af te lezen uit de volgende uitlatingen afkomstig uit een vonnis over de ter dood veroordeelde Josef Jacob Cohen in 1773 door de Hoge Justitiekamer:¹⁰¹

kusset dan dien zoone, dien gij tot dusverre als Messias niet hebt willen erkennen, maar schandelijk hebt gelasterd en hardnekkigh hebt veragt.

De woorden waarmee ene Lucas Geerts in 1784 zijn daad jegens Rachel Levie rechtvaardigde, laten evenmin iets te raden over. Hij besmeurde het kennelijk goed geklede meisje met modder, omdat hij 'niet konde zien dat een jood zo mooi ging'.¹⁰² Dat sommige inwoners van Groningen beschikten over althans enige rudimentaire kennis van de joodse spijswetten, illustreren andere voorbeelden. De koopman Cornelis Drukker smeerde in 1789 Marcus Israels een stuk spek om de mond.¹⁰³ In hetzelfde jaar plaatsten de bureu van Aron Marcus niet-kosjere vuiligheid voor diens deur en of dat nog niet genoeg was, spijkerden zij ook nog een met varkensvlees gevuld bakemmertje aan zijn deur.¹⁰⁴

De toenemende acceptatie van de joden door het stadsbestuur was kennelijk van weinig invloed op de anti-joodse houding van sommige stadsbewoners. Het heeft er zelfs alle schijn van dat naar mate de welwillendheid van burgemeesters en raad jegens de joden meer gestalte kreeg, de vijandschap ten opzichte van de joden toenam.¹⁰⁵ De positieve kant van het verhaal is dat de

joden bij de rechtbank verhaal konden halen en dat hun joodse identiteit bij de behandeling van hun zaak geen rol speelde. Van enige inperking van rechtsmiddelen voor gevestigde joden, bijvoorbeeld door toepassing van het vreemdelingenrecht zoals elders wel gebeurde, was in Groningen nooit sprake.¹⁰⁶

Over de politieke gezindheid van de joden bestond weinig twijfel. Zoals eerder al is aangehaald, heeft onderzoek in Amsterdam aangetoond, dat in die stad de joodse bevolking in meerderheid op de hand van Oranje was.¹⁰⁷ Waar de politieke voorkeuren van de joodse bevolking in de rest van de Republiek lagen, is niet systematisch onderzocht. Maar ondanks het gebrek aan bronnenmateriaal, lijkt het aan weinig twijfel onderhevig dat die niet afweek van de situatie in Amsterdam. Dat blijkt wel uit de discussies naar aanleiding van de burgerlijke gelijkstelling in de Nationale Vergadering in 1796.¹⁰⁸ In dit parlement, waarin afgevaardigden uit alle streken van de toenmalige Bataafse Republiek zitting hadden, gingen zowel de voor- als tegenstanders van de emancipatie van de joden tijdens hun debatten uit van de oranje-gezindheid van de joodse bevolking.

Het Groningse bronnenmateriaal biedt nauwelijks aanknopingspunten om hierover algemene geldende uitspraken te doen ten aanzien van de periode vóór 1796. Hetzelfde geldt voor de Groninger bevolking en voor wat volgens haar de politieke voorkeur van de joden was. Bestond er *überhaupt* bij de Groninger bevolking, of ze nu tot de patriotten of tot de oranje-gezinden behoorden, wel een notie over de politieke gezindheid van de joden? Voor de beantwoording van die vragen staan ons niet meer dan enkele aanwijzingen ter beschikking. Het volgende voorval vond plaats nadat de Franse legers in de winter van 1794-95 de Republiek onder de voet hadden gelopen en de patriotten de macht hadden gegrepen. Tijdens een bezoek van de houtskoolbrander Nicolaas Ketelaar aan de herberg van Bela Abrahams Herschel aan het Zuiderdiep vroeg hij de aanwezige joden of zij wel wisten dat alle joden in Amsterdam op de hand van Oranje waren?¹⁰⁹ Het antwoord op deze vraag is niet bekend, maar zal niet zonder meer afwijzend geweest zijn. Want Ketelaar vroeg vervolgens of de joden in Groningen gereed waren om voor het Huis van Oranje de wapens op te nemen. Naar zijn zeggen stond de koning van Pruisen met zijn legers aan de grenzen van het land om de Fransen te verjagen en de aanhangers van Oranje in hun macht te herstellen. Volgens Ketelaar was voor de Groninger joden bij dit tegenoffensief een belangrijke rol weggelegd. Op het moment van de invasie moesten zij een opstand binnen de stad beginnen, wat als sein voor een algemene opstand zou dienen. Dat Ketelaar er met zijn wilde plannen vooral blij van gaf geen notie te hebben over de werkelijke positie en mogelijkheden van de joden, doet hier weinig ter zake. Op z'n minst getuigt zijn optreden van de opvatting dat er in de maatschappij van die dagen weinig twijfel bestond aan de oranje-gezindheid van de joden.

Bij de conspiratieve plannen van bovengenoemde houtskoolbrander kan nog worden gedacht, dat ze voortsporen uit een verwarde geest. Maar in de stukken wijst niets erop dat de man niet bij zijn verstand of een provocateur was. De volgende aanwijzing valt niet gemakkelijk te negeren. In 1795 schreef de secretaris van de Joodse Gemeente Israel Jozefs Goldsmid een antwoord op een anoniem pamflet, waarvan geen exemplaar is overgeleverd. Maar we kennen de teneur ervan: blijkbaar waren de Groninger joden beschuldigd van het aanhangen van 'foute' politieke opvattingen, *casu quo* oranje-gezindheid. Dat blijkt uit de bewoordingen van Goldsmid, als hij schrijft dat de joden in de stad Groningen

nooit trouweloos zijn geweest aan de Regenten of Overheden onder welke het God heeft behaagt haar te stellen, het welk ik ook verzekert ben zij nooit trouweloos zullen zijn; [de] koophandel,

waar toe zij het meest geschikt zijn, geeft hen zoveel bezigheid en zorg dat zy onder alle voor hun Commercie nodeloze wetenschappen, die van het politieke minst bestuderen en ook het minst hiertoe geschikt zyn en zig volkomen verlaten op de Regenten van die Natien waaronder zy behoren; en ik wil dubbelt straf schuldig zyn, zo iemand van myn Natie hier binnen Groningen (van de Opsienders der gemeente af tot de Melkboer toe) weten hoe dat de Regering in onze Stad hier geformeerd wierd of hoe dat zy nodig is gereformeerd te worden.¹¹⁰

Met andere woorden, de joden was verweten dat zij in onvoldoende mate de opvattingen van de patriotten steunden, die begin 1795 de macht hadden gegrepen in de stad. Goldsmid's verdediging hiertegen was opgebouwd uit een drietal argumenten: De joden waren gedurende hun bestaan in de diaspora altijd trouw geweest aan de overheden van de landen waar ze woonden, dus waarom zou het nu anders zijn? Ze hadden het al druk genoeg om economisch op de been te blijven, zodat er weinig tijd overbleef voor reflectie over de meest juiste inrichting van de staat. En omdat de joden de kennis hierover ontbrak, verlieten zij zich ten aanzien van de inrichting van het bestuur op de wijsheid van de autoriteiten van hun woonplaatsen. (Hierna zal blijken dat deze woorden niet voor iedereen in de joodse gemeenschap opgingen.) Hoewel ze buiten het tijdsbestek van dit onderzoek vallen, wil ik niet nalaten de woorden van Levie Izaaks aan te halen. Toen hij in een koffiehuis in augustus 1799 een bericht had horen voorlezen uit de *Omme-lander Courant*, dat de Engelsen op de Nederlandse kusten waren geland om Oranje aan de macht te brengen, becommentarieerde hij dat met de woorden ja op mijn order hange nu maar [...] de oranjevlaggen uit. Daar is geen kwaad meer bij, want de prins Willem is nu in ons land [...] wij hebben er soo lang op gewacht en nu is hij reeds in ons land [...] het komt mij nu op een borrel niet aan, schenk maar op, want wij hebben de prins nu weer aan 't hoofd.¹¹¹

Het bovenstaande is natuurlijk onvoldoende substantieel om hierop algemene conclusies te baseren ten aanzien van de politieke gezindheid van de joden in Groningen. Toch zijn de geschetste gebeurtenissen niet van waarde ontbloomd voor de beantwoording van de eerder gestelde vraag. Alles wijst namelijk in de richting van een opinie, waarin van de joden in de stad wordt verondersteld dat ze op de hand van Oranje zijn en tegen de patriotten. Gezien de eerder aangehaalde 'brede' eigentijdse overeenstemming bij de afgevaardigden in de Nationale Vergadering over dit onderwerp (waarvan toch mag worden verondersteld dat ze althans enigzins de mening van de Nederlandse bevolking van die tijd reflecteerden), ligt het voor de hand te veronderstellen dat Groningen geen uitzondering vormde en dat óók in deze stad de meerderheid van de joden tot de aanhangers van Oranje behoorde.

Keren we terug naar het uitgangspunt van deze paragraaf, namelijk dat in de laatste drie decennia van de achttiende eeuw onder invloed van de *Aufklärung* een discussie was ontstaan over de positie van de joden. In Pruisen, het Habsburgse rijk en verschillende Duitse vorstendommen leidde deze discussie tot een verbetering van de burgerlijke positie van de joden.¹¹² De initiatieven hiertoe gingen voornamelijk uit van hoge ambtenaren.¹¹³ Hun streven naar gelijkstelling van de joden was niet alleen een doel op zich, te weten het opheffen van een als onrecht gedefinieerde achterstelling, maar tevens een middel om de economische potentie van de joden dienstbaar te maken aan de staat. In dit concept stond volledige gelijkstelling van de joden pas aan het eind van een traject, waarop de joden moesten bewijzen de emancipatie 'waardig' te zijn. De voorstanders van deze 'geleidelijke gelijkstelling' waren aanhangers van het idee dat de sociale integratie van de joden in de maatschappij kon en moest worden gestuurd door de overheid.¹¹⁴ De aanhangers van de ideeën van de Franse Revolutie van 1789 vertegenwoordigden een heel ander concept. De achterstelling van de joden werd door hen beschouwd als strijdig met de

rechten van de mens, waarin was geproclameerd dat alle mensen gelijk waren. In de optiek van de Franse revolutionairen kon de gelijkstelling van de joden bereikt worden door een eenmalige wettelijke regeling. De sociale integratie van de joden werd in dit concept overgelaten aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. In overeenstemming hiermee schafte de Nationale Vergadering in Frankrijk in september 1791 alle bijzondere regelingen voor de joden af en verleende hen volledige burgerrechten.¹¹⁵

Het is natuurlijk interessant te weten of bovenstaande discussies en opvattingen invloed hebben gehad op de positie van de joden in Groningen. Met andere woorden of er in Groningen een klimaat bestond, waarin de autoriteiten meer dan voorheen er blijk van gaven de joden althans gedeeltelijk te willen integreren in de maatschappij. Dergelijke blijken hoeven niet per se gericht te zijn op het opheffen van de bestaande verschillen tussen joden en niet-joden. In dit verband is het misschien nuttig opnieuw het reglement op de Joodse Gemeente van 1776 in herinnering te roepen. Op het eerste gezicht is dit een document, dat een bewijs zou kunnen vormen voor de stelling dat de positie van de joden alles behalve aan een positieve verandering onderhevig was. Beschouwen we het reglement echter in de verhoudingen van zijn tijd, dan kan dit stuk naar mijn overtuiging wel degelijk opgevat worden als een aanwijzing voor een toenemende bereidheid van het stadsbestuur om de joodse gemeenschap vaster in de stad Groningen te verankeren.¹¹⁶

Dat in de twintig jaar voorafgaande de burgerlijke gelijkstelling van 1796 tenminste bij de verantwoordelijke autoriteiten een andere houding jegens de joden ontstond, bleek ook uit het feit dat vanaf 1785, in tegenstelling tot vroeger, de veelvuldig gehouden dank- en bededagen ook in de synagoge gehouden moesten worden.¹¹⁷ Dat de nieuwbenoemde rabbijn, evenals alle andere religieuze voorgangers, bij zijn aantreden een eed van gehoorzaamheid aan de regering moest afleggen, wees evenzeer in de richting van een veranderde attitude.¹¹⁸ Het streven naar gedeeltelijke gelijkstelling kwam tevens tot uiting in 1793, toen de voorrechten die voor de diakonie van de gereformeerde gemeente golden, werden uitgebreid tot de Joodse Gemeente.¹¹⁹

In hoofdstuk 5 en 6 is uiteengezet dat rabbijn en parnassim op sommige terreinen een beperkte juridische bevoegdheid bezaten. Wangedrag van joden in en buiten de synagoge en overtreding van de joodse wet konden zij in eerste instantie bestraffen. Of en in hoeverre van deze bevoegdheid gebruik is gemaakt, onttrekt zich vrijwel geheel aan onze waarneming. Uitspraken van een Groninger rabbijn hierover zijn niet bewaard. Dat de voorzichtige aanzetten tot integratie van de joden in de toenmalige samenleving en het veld winnen van nieuwe ideeën ook binnen de joodse gemeenschap niet zonder gevolgen bleven, komt tot uiting in de aantasting van het gezag van de joodse rechtbank en de autoriteit van de parnassim.¹²⁰ Zaken die voorheen tot het prerogatief van deze rechtbank behoorden, werden voorgelegd aan wereldlijke rechters of bestuurders. Het eerste voorbeeld waaruit dit duidelijk wordt, speelde zich af in 1776. Esther Pinias was in het kraambed ziek geworden en naar Amsterdam gereisd om bij haar familie te herstellen.¹²¹ Ondanks zijn eerdere belofte weigerde de echtgenoot bij haar terugkomst verder met haar samen te leven. In plaats van de kwestie voor te leggen aan een rabbinaal gerechtshof, wat voor de hand zou hebben gelegen, verzocht de vrouw burgemeesters en raad hier uitspraak over te doen.¹²² Mozes Izaaks volgde in 1792 dezelfde weg, toen na zevenentwintig jaar huwelijk zijn vrouw hem belette in 'de uitoeffening van zulke rechten en vrijheden, welke hem als man en vader eigen zijn'.¹²³

Dit voorbijgaan aan de competentie van de joodse rechtbank deed geen goed aan het gezag van de rabbijn om te oordelen in morele kwesties. De aantasting van zijn autoriteit was zover voortgeschreden, dat zelfs hij zich genoodzaakt zag de hulp van het stadsbestuur in te roepen bij het handhaven van de joodse wet.¹²⁴ Ook buiten de joodse gemeenschap nam niet iedereen meer

genoegen met het vanzelfsprekende gezag van de rabbijn en zijn oordeel over de joodse normen en waarden. Terwijl zijn vrouw zwanger was, was Simon Jonas met een andere vrouw naar Engeland vertrokken.¹²⁵ Voor dit ‘vergrijp’ was hij door de rabbijn veroordeeld. Blijkens de bronnen over deze zaak was het openbare optreden van Simon Jonas als gevolg van deze veroordeling gedurende een bepaalde tijd aan banden gelegd. Met andere woorden: hij was bestraft met een vorm van de ban. Zo was het hem bijvoorbeeld niet toegestaan getuigenissen in rechtszaken af te leggen. Doch de advocaat-fiscaal weigerde dit oordeel van de rabbijn te accepteren.¹²⁶ Hij baseerde zich hierbij op het feit dat de veroordeling door de rabbijn en niet door de wereldlijke rechtbank was uitgesproken en dat die uitspraak in het normale juridische verkeer geen geldigheid kon hebben.

Pas de overwinning van de Franse legers over de legers van de Republiek bracht een wezenlijke verandering teweeg in de positie van de joden. Op 26 januari 1795 werd in Groningen een comité van defensie opgericht om de stad te beschermen tegen de terugtrekkende legers van de voormalige bondgenoot Engeland. Op 12 februari werd dit comité omgezet in een *comité révolutionnaire*, dat het oude stadsbestuur afzette en een oproep aan alle burgers liet uitgaan om de volgende dag een voorlopig bestuur te installeren. Uit de achttien stadswijken werd door de stemgerechtigde burgers één kiezer gekozen. Deze achttien kiezers kozen vervolgens zestien zogenaamde ‘provisionele representanten’ als voorlopig stadsbestuur, dat tot 11 april 1795 zitting zou hebben. Een belangrijke stap van dit voorlopige bestuur was de afkondiging van een verklaring van de rechten van de mens op 26 februari, waarin was bepaald dat alle mensen, zonder onderscheid van godsdienstbelijdenis, gelijke rechten hadden. In de praktijk kwam hiervan overigens nog weinig terecht, zoals bleek uit de verkiezing van het stadsbestuur. Ter vervanging van het interimbestuur zouden verkiezingen worden gehouden, waartoe door een commissie een kiesreglement werd opgesteld. Hierin was onder andere geregeld wie wel en wie niet stemgerechtigd waren. Het ontwerp-verkiezingsreglement kwam op 20 juli 1795 gereed en werd aansluitend door de ‘provisionele representanten’ aanvaard. Het reglement bepaalde dat alle mannen die één jaar in de stad hadden gewoond, meerderjarig waren, in het register van hoofdgeld stonden ingeschreven (dat wil zeggen een bepaalde som belasting betaalden) en hun steun betuigden aan de ‘politieke invloed van het volk’ stemgerechtigd waren.¹²⁷ Dat de gelijkberechtiging van de joden ook voor de ‘democratische’ machthebbers grenzen kende, blijkt uit de bepaling dat zij wel stemgerechtigd waren, maar geen lid konden zijn van het kiescollege dat het stadsbestuur koos.¹²⁸ Of er joden deel hebben genomen aan de verkiezingen voor het nieuwe stadsbestuur op de laatste julidag van 1795 valt niet meer na te gaan. In tegenstelling tot latere verkiezingen zijn hiervan geen stemregisters bewaard. Dat het stadsbestuur nog niet goed raad wist met de veranderde politieke situatie, blijkt ook uit de voorwaarden voor lidmaatschap van de nieuw geformeerde ‘Gewapende burgermacht’.¹²⁹ Joden konden hieraan op gelijke voet met andere inwoners wél deelnemen.¹³⁰

Binnen de joodse gemeenschap wonnen in het laatste decennium van de achttiende eeuw democratische gedachten eveneens aan invloed. Na het overlijden van de parnas Izaak Abrahams Model in 1793 tekenden negen leden van de Joodse Gemeente bezwaar aan tegen het systeem van bestuursverkiezingen. Zij vreesden dat als opvolger van Model iemand zou worden benoemd, die nauw aan de zittende bestuursleden verwant zou zijn.¹³¹ Nog duidelijker komt deze ‘democratische’ gezindheid tot uitdrukking na de omwenteling van 1795. Een aantal leden van de Joodse Gemeente weigerde zich nog langer te onderwerpen aan het absolute gezag van de parnassim, waarbij ze zich beriepen op ‘de verandering der wet’ (waarmee de staatsgreep van de

patriotten werd bedoeld) en het ondemocratische karakter van de bestuursinrichting van de Joodse Gemeente. Maar evenals het oude, was ook het 'revolutionaire' stadsbestuur meer gesteld op handhaving van rust en orde in de Joodse Gemeente dan op democratische veranderingen. Het liet de leden van de Joodse Gemeente dan ook weten dat het reglement voorlopig in werking bleef.¹³²

In januari 1796 vonden verkiezingen plaats voor een Nationale Vergadering, die als belangrijkste taak had het opstellen van een grondwet. De joden konden, mits ze stemgerechtigd waren, aan deze verkiezingen deelnemen. Op 1 maart 1796 kwamen de volksvertegenwoordigers voor het eerst bijeen in Den Haag. Hoewel haar voorganger, de Staten-Generaal, al in maart 1795 een besluit hadden genomen, waarin was bepaald dat alle burgers gelijkberechtigd waren, was hier in de praktijk weinig van terechtgekomen. Voor een aantal Amsterdamse joden, verenigd in de in 1795 opgerichte patriottische club *Felix Libertate*, was de voortdurende achterstelling van de joden reden de volksvertegenwoordigers te verzoeken om een speciaal besluit te nemen met betrekking tot de toekenning van het burgerrecht aan de joden. Hierop werd besloten een commissie in te stellen, die de Nationale Vergadering van advies moest dienen. Op 1 augustus bracht de commissie een positief advies uit en vanaf 22 augustus werd in de Nationale Vergadering intensief over de toekenning van de burgerrechten aan de joden gedelibereerd.¹³³ De uitkomst van de vaak verhitte debatten was het *decreet over de Gelykstaat der Joodsche met alle andere Burgers den 2 september unaniem genomen* (emancipatiedecreet).¹³⁴ Hierin is bepaald dat de joden voortaan dezelfde rechten genieten als de overige burgers en dat de speciaal voor hen geldende reglementen en bepalingen zijn vervallen.

De toekenning van burgerrechten aan de joden was een politiek besluit, genomen door de vertegenwoordigers van het Bataafse volk. Onomstreden is dat het decreet in de samenleving van destijds niet algemeen werd toegejuicht. Zowel binnen als buiten de joodse gemeenschap bestonden grote weerstanden tegen de staatkundige emancipatie van de joden.¹³⁵ Binnen de joodse gemeenschap bestond vrees voor aantasting van eeuwenoude tradities en overtuigingen en een verdergaande aantasting van hun autonome positie, terwijl daarbuiten vooroordelen voornamelijk onderhuids bleven bestaan. Desondanks was het belang van de *wettelijke* gelijkstelling groot; zowel wat betreft de integratie van de joden in de samenleving als voor de slechting van hun vroegere bij wet verankerde inferieure positie. Toch kon het emancipatiedecreet niet in één klap alle barrières slechten. Zo bleef het reglement voor de Joodse Gemeente Groningen van 1776 bijvoorbeeld nog tot 1808 van kracht. Dit nu was in uitdrukkelijke tegenspraak met het decreet van september 1796, waarin was bepaald dat dergelijke reglementen in strijd waren met de in augustus 1796 afgekondigde scheiding van kerk en staat en dus vervallen waren. Ook bij het ontwerp van regels voor de verkiezing van het provinciaal bestuur van Groningen in de herfst van 1796 wist men niet goed raad met de veranderde positie van de joden. De ene week waren de joden van deze verkiezingen uitgesloten, de volgende week weer toegelaten om tenslotte in november 1796 toch definitief uitgesloten te worden.¹³⁶

Concluderend kan echter worden vastgesteld dat wat betreft gelijkstelling van de joden in de toenmalige samenleving het decreet van 1796 een proces versnelde, waartoe vooral tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw al enige voorzichtige aanzetten waren gegeven.¹³⁷ In de stad Groningen kwam dat tot uiting in het beleid van de stedelijke autoriteiten, waarbij de joden op sommige punten werden gelijkgesteld met aanhangers van andere denominaties.